

Kolonisering, disciplineren en onvergelykbaarheid

Over de verhouding tussen Foucault en Habermas

Jozef Keulartz, Harry Kunneman

1.

Een van de interessantste projecten die binnen de hedendaagse sociale filosofie ondernomen kunnen worden is misschien wel de systematische vergelijking en konfrontatie van de theorieën die Michel Foucault en Jürgen Habermas de afgelopen twintig jaar ontwikkeld hebben. Beide bewegen zij zich aan de fronten van het moderne sociale denken. Men kan zelfs zonder overdrijving stellen dat zij prakties als enigen een nieuw perspectief hebben geformuleerd dat een uitweg belooft te bieden uit de malaise die teweeg is gebracht door de crisis van de sociale wetenschappen en van de marxistische maatschappijtheorie. Last but not least bestaan er diepgaande verschillen tussen hun opvattingen, die een prikkel vormen tot konfrontatie en misschien ook integratie, temeer daar beiden uiteindelijk met hetzelfde project verbonden zijn: het ontwikkelen van een kritische diagnose van moderne maatschappijen.

Voorlopig laat een gedegen konfrontatie en vergelijking van hun ideeën echter nog op zich wachten, wat ook geen wonder is gezien de complexiteit van beider opvattingen en het specifieke karakter van het theoretische vocabularium dat zij in de loop der jaren ontwikkeld hebben. In een vorige aflevering van *Krisis* (no. 15) wekt Rudi Laermans echter de indruk alsof wij een dergelijke vergelijking en konfrontatie tussen Foucault en Habermas al ter hand genomen zouden hebben, zij het met minimaal resultaat. Laermans reageert op ons artikel 'Disciplineren en bevrijding in Habermas' maatschappijtheorie' (*Krisis* 12) en dicht ons de bedoeling toe "Foucaults perspectief 'aufzuheben', dus op te heffen én te integreren binnen Habermas' kolonialisatietheorie" (p. 86). Wij zouden daarbij voorbijgegaan zijn aan 'cruciale verschillen' tussen het werk van deze 'meesterdenkers' dat volgens Laermans in Kuhniaanse zin als *onvergelykbaar* moet worden beschouwd. De kritiek van Laermans berust echter grotendeels op een misverstand, in de hand gewerkt door het feit dat hij op onze eigenlijke these helemaal niet in is gegaan: wij hebben niet geprobeerd *het perspectief* van Foucault in dat van Habermas te integreren, maar hebben een poging gedaan de heuristische kracht van Habermas' maatschappijtheorie zichtbaar te maken

aan de hand van de analyse van een konkrete maatschappelijke ontwikkeling, een voorbeeld dus, waarover ook Foucault cum suis zich uitgelaten hebben. Dat is iets heel anders dan een systematische vergelijking van de twee denkers, zodat wij aan het analyseren van de reëel bestaande verschillen tussen hen in het kader van ons betoog überhaupt niet toegekomen zijn. In zijn reactie doet Laermans zelf een poging daartoe, die als voornaamste bedoeling lijkt te hebben om onoverbrugbare tegenstellingen tussen Foucault en Habermas aan te wijzen en strikt gescheiden territoria af te bakenen, culminerend in de these dat hun theorieën zelfs in Kuhnianse zin onvergelykbaar zouden zijn. Zijn beweringen kunnen in vijf punten worden samengevat:

- a) In tegenstelling tot Habermas kent Foucault geen strategies handelende individuele actoren: "de dispositieven zijn niet reduceerbaar tot individuele intenties en keuzen" (p. 87).
- b) Habermas' koloniseringstheorie heeft slechts betrekking op de periode na W.O. II, terwijl Foucaults disciplinerings-theorie de hele periode na 1800 betreft.
- c) Technieken als 'surveillance' en 'disciplinaire straf' zijn niet in te passen in Habermas' verhaal; bureaucratisering is niet hetzelfde als disciplineren.
- d) Het machtsbegrip van Habermas en Foucault verschilt totaal: bij Habermas zou macht vanuit de staat als 'super-subjekt' gedacht worden, terwijl bij Foucault sprake is van een mikrofysika van de macht, die de meest alledaagse verhoudingen doortrekt: macht is bij hem niet repressief maar produktief en het recht, waarop Habermas veel van zijn aandacht richt, speelt bij hem slechts een ondergeschikte rol.
- e) De konklusie luidt dan ook dat "elke poging tot 'verzoening' van Foucaults theorie met de Habermassiaanse bij voorbaat onmogelijk (is)...de maatschappijtheoretische paradigma's van Foucault en Habermas zijn onderling 'incommensurabel'" (p. 92).

Deze beweringen verdienen het op twee gronden om krachtig tegengesproken te worden: in de eerste plaats is het klakkeloos overplanten van de Kuhnianse onvergelykbaarheidstheorie naar de sociale wetenschappen en in het bijzonder de kritische maatschappijtheorie een noodsprong die om zo te zeggen de fragmentering van de leefwereld nog eens op maatschappijtheoretisch nivo herhaalt. In de tweede plaats berusten de verschillen die Laermans aanwijst grotendeels op misverstanden en verraden zij een grotere kennis van Foucault dan van het werk van Habermas. Wij zullen beide punten nu iets uitvoeriger behandelen, om zo misschien het pad te effenen voor serieuze pogingen tot confrontatie én integratie van beider opvattingen.

2.

Kuhns onvergelijkbaarheidsthese kan niet los gemaakt worden van de ontologische opvattingen waartegen hij zich juist verzet, i.h.b. het met de korrespondentietheorie van de waarheid verbonden en door logies-empirisme en krities-rationalisme uitgedragen standpunt dat de werkelijkheid gegeven is onafhankelijk van het menselijk kennen. Zolang men meende dat de waarheid van theorieën door middel van empiriese toetsingsprocedures min of meer vastgesteld kon worden, kon ook aangenomen worden dat ware theorieën één en dezelfde, onafhankelijk gegeven werkelijkheid beschrijven. Na de Kuhnianse wending en de daardoor bespoedigde ondermijning van het empirisme raakte deze directe relatie tussen theorie en werkelijkheid verbroken: wanneer men niet meer kan controleren of theorieën al dan niet met een onafhankelijk gegeven werkelijkheid overeenkomen, wordt ook de aanname dat er een onafhankelijk gegeven werkelijkheid bestaat twijfelachtig. De onvergelijkbaarheidsthese vloeit rechtstreeks uit deze twijfel voort: wanneer begrip en werkelijkheid elkaar niet meer dekken, verliest de relatie tussen begrippenstelsels onderling zijn referentiepunt. Daarmee dreigt echter ook de keuze tussen theorieën een volstrekt willekeurige zaak te worden en lijkt Feyerabends 'anything goes' de onontkoombare konklusie.

In deze situatie is onlangs door Hans Radder een progressieve probleemverschuiving aangebracht, in aansluiting op en in kritiese diskussie met Habermas' waarheidstheorie. Voortbouwend op Habermas' onderscheid tussen objectiviteit en waarheid betoogt Radder dat de referentie van theoretiese begrippen geoperationaliseerd kan worden aan de hand van de *materiële realisering* daarvan, dat wil zeggen: aan de hand van de uitvoering van een experiment door een leek die in dagelijkse taal gestelde opdrachten van een experimentator uitvoert en wel zodanig dat deze materiële realisering reproduceerbaar is (Radder, 1984, p. 113 e.v.). Theoretiese termen korefereren nu "wanneer ze beide voor een bepaald domein van verschijnselen voldoen aan het referentiekriterium ten aanzien van *dezelfde* reproduceerbare materiële realisering" (ib. p. 119). Wanneer dat het geval is mogen we aannemen dat de termen in kwestie naar dezelfde elementen van de werkelijkheid kunnen verwijzen, zoals Radder het formuleert, terwijl ze tegelijkertijd deze werkelijkheid op totaal verschillende wijze kunnen conceptualiseren. Deze verhelderende analyse maakt gebruik van de omstandigheid dat in de dagelijkse omgangstaal een relatief konstant vokabularium gegeven is. Radder gaat voorbij aan de vraag of dit vokabularium de werkelijkheid al dan niet adequaat 'beschrijft': dat is een van de pointes van zijn betoog. Het is voldoende dat dit vokabularium relatief konstant is en zodoende een intersubjektieve basis verschaft waaraan afgemeten kan worden of theoretiese begrippen überhaupt refereren en of er sprake is van koreferentie tussen begrippen

uit verschillende paradigma's. Daarmee wordt enerzijds voorkomen dat het aanvaarden of verwerpen van theorieën een volkomen willekeurige aangelegenheid wordt, want er is sprake van een duidelijke test: theoretiese begrippen moeten minimaal op een reproduceerbare wijze materieel gerealiseerd kunnen worden. Anderzijds zegt deze 'materiële test' niets over de waarheid of onwaarheid van de theorieën in kwestie; hij geeft geen uitsluitel over de vraag of zij al dan niet de werkelijkheid adekwaat weergeven en diskrimineert ook niet tussen onderling strijdige theorieën die beide aan de eis van materiële realisering voldoen! In één formule samengevat: Kuhns onvergelykbaarheid wordt gehandhaafd, maar Feyerabends' 'anything goes' wordt de deur gewezen. Zo wordt een minimale ontologie gehandhaafd die recht doet aan een van de basisintuities van het realisme: de omstandigheid dat natuurwetenschappelijke theorieën 'werken', het feit dat zij effectief instrumenteel handelen en het beheersen van objektiveerbare processen mogelijk maken. Maar tegelijkertijd worden de claims van het empirisme afgewezen, in het bijzonder de opvatting dat opeenvolgende empiries gekorroboreerde theorieën steeds dieper in 'de structuur' van 'de werkelijkheid' door zouden dringen. Omdat via de materiële realisering een minimale intersubjectiviteit en tevens een technische relatie met de praktijk gewaarborgd is, kan die opvatting ook veilig losgelaten worden.

Maar dat geldt niet op dezelfde wijze voor de sociale wetenschappen. Een pendant voor Radders materiële realisering lijkt hier namelijk te ontbreken. Weliswaar zijn ook sociaalwetenschappelijke begrippen rechtstreeks verbonden met de dagelijkse omgangstaal, zoals met name binnen de hermeneutiese en de fenomenologiese traditie in detail zichtbaar is gemaakt, maar die omgangstaal is aan voortdurende historische verandering onderhevig! Deze veranderingsprocessen staan bovendien niet helemaal los van de sociaalwetenschappelijke begripsvorming, maar zijn daarmee langs gekompliceerde lijnen *intern* verbonden. Deze terugkoppelingsrelatie ontbreekt in de natuurwetenschappen ten enenmale en maakt een groot verschil uit voor de onvergelykbaarheidsproblematiek in de sociale wetenschappen. Via deze terugkoppeling zijn de sociale wetenschappen namelijk direkt partij in sociale konflikten en in de machtsverhoudingen die daarmee verbonden zijn.

Globaal gesproken krijgt deze partijdigheid op twee manieren nader gestalte: enerzijds in de vorm van theorie- en begripsvorming die op effectief ingrijpen, beheersing en controle is gericht; anderzijds in de vorm van theorieën en ideeënstelsels die op het zelfbegrip van maatschappelijke groeperingen zijn gericht en op hun oriëntatie in de sociale werkelijkheid. In beide gevallen is direkt een machtsproblematiek in het geding en daarmee ook bepaalde normatieve vragen die daaruit voortvloeien. Bij het beheersen en controleren van sociale pro-

cessen gaat het altijd om de vraag: ingrijpen ten dienste van wie, in wiens belang, met welke gevolgen voor de verdeling van legitieme kansen op de bevrediging van als wezenlijk gedefinieerde behoeften? Bij het zelfbegrip en de oriëntatie van maatschappelijke groeperingen gaat het altijd ook om de vraag naar de eigen identiteit, de geprojecteerde ontwikkelingsmogelijkheden en de behoefteninterpretaties die daarbij in het geding zijn. De sociaalwetenschappelijke kennisverwerking is met andere woorden intern gebonden aan (al dan niet expliciet gevoerde) normatieve discussies en identiteitsdiscussies die direkt met de bestaande machtsverhoudingen en de daarmee gegeven strijd verbonden zijn. Hiermee is ons inziens een gemeenschappelijk referentiekader gegeven waaraan alle kritiese maatschappijtheorieën gebonden zijn. Precies met betrekking tot dit kader zijn zij dan ook vergelijkbaar: wat dragen zij bij tot verheldering van deze stand van zaken en welke hulp, of, zoals Foucault zegt: welke instrumenten verschaffen zij als steun in de strijd voor grotere sociale gelijkheid en een meer symmetrische verdeling van kansen op bevrediging van wezenlijke behoeften?

Voorzoverre kritiese maatschappijtheorie inderdaad aan deze strijd een bijdrage wil leveren is hun onderlinge vergelijking, konfrontatie en zo mogelijk integratie daarom volgens ons van het grootste belang en leidt het afbakenen van gescheiden territoria slechts tot een theoreties en prakties provincialisme, dat de fragmentering van de leefwereld tot op het nivo van de kritiese maatschappijtheorie voortzet.

3.

Tegen deze achtergrond kunnen we nu wat gedetailleerder ingaan op de 'onoverbrugbare' verschillen die Laermans tussen Foucault en Habermas meent aan te kunnen wijzen.

ad a). Over het eerste verschil kunnen we kort zijn: net als Foucault gaat Habermas er vanuit dat er op makronivo, of systeemniveau zoals hij zegt, geen sprake is van ontwikkelingen die door de intenties van strategies handelende aktoren bepaald worden; hier is sprake van funktionele verknopingen die juist niet voor de betrokkenen doorzichtig zijn; dat is een van de principiële verschillen tussen systeem en leefwereld. Op systeemniveau kan dan ook volgens Habermas alleen in overdrachtelijke zin van rationaliteit gesproken worden: de toestandswijzigingen van een zelfgeregeld systeem mogen slechts zó geïnterpreteerd worden *alsof* daarin het probleemoplossend vermogen van een subjekt tot uiting komt. Aan de doelmatigheid van de reakties van het systeem mag geen doelgerichtheid ten grondslag gelegd worden (Habermas 1976, p. 261). Sturingsmedia zoals geld en macht, die de uitwisseling van de subsystemen ekonomie en staat met hun omgeving regelen, grijpen aan op handelingsgevolgen i.p.v. handelingsoriëntaties; ze bewerkstelligen de funktionele verknoping van deze handelings-

gevolgen tot complexe netwerken van interacties, die door de interactiedeelnemers zélf niet overzien (laat staan geïntendeerd) kunnen worden.

In dit opzicht bestaat er zeker geen principieel verschil tussen Habermas en Foucault. Een groot verschil is wel dat Habermas in tegenstelling tot Foucault expliciet uitspreekt dat de eigen dynamiek van de verzelfstandigde subsystemen aan normatieve restricties vanuit de leefwereld onderworpen zou kunnen worden. Het is duidelijk dat Foucault zich bijvoorbeeld in zijn praktische bemoeienissen met de strijd rond het gevangenisregime en de handhaving van de doodstraf wel degelijk actief en met kommunikatieve middelen heeft ingezet voor het inperken van de vrije speelruimte van bureaucratiese apparaten. Maar op het nivo van zijn grondbegrippen is deze strijd niet expliciet als een konstitutief element van de moderne sociale orde terug te vinden. Het is een open vraag, die door nader onderzoek opgehelderd zou moeten worden, of niet ook bij Foucault, zij het impliciet, een soort pendant voor Habermas' leefwereld-analyse terug te vinden is. Aanknopingspunten daarvoor worden bijvoorbeeld verschaft door de manier waarop hij in deel III van 'Surveiller et punir' het begrip asymmetrie gebruikt ter kenschetsing van disciplinerende mechanismes en de tegenstelling tussen horizontale en verticale verbindingen die hij daar introduceert.

ad b.) Het tweede verschil dat Laermans aanwijst betreft het tijdsbestek waarop de analyse van beide auteurs betrekking heeft. Volgens Foucault kunnen we in de moderne geschiedenis twee typen macht onderscheiden: de periode vóór 1800 wordt gekenmerkt door de soevereine macht, de periode erna door de disciplinaire macht. Laermans schetst Habermas als traditioneel denker die geen oog heeft voor deze wisseling van de wacht en die derhalve in zijn maatschappijanalyses een centrale plaats toekent aan de staat en aan rechtsregels, terwijl Foucault - meer bij de tijd - de nadruk legt op de mikrofysika van de macht en op natuurlijke normen of gedragsregels. Een dergelijk plaatje oogt vanwege de contrastwerking heel fraai en overzichtelijk, maar is uiterst misleidend omdat het beide posities ernstig vertekent.

Want op de eerste plaats is ook Habermas ervan overtuigd dat macht het hele maatschappelijke lichaam doortrekt, zoals wij onder punt e) nader toe zullen lichten. En op de tweede plaats gaat Foucault ervan uit dat beide machtsvormen ook tegenwoordig nog naast elkaar bestaan. Foucaults opvatting mag dan ook niet zó begrepen worden alsof er vóór 1800 uitsluitend sprake zou zijn van soevereine macht en nadien uitsluitend van disciplinaire macht. Machiel Karskens laat aan de hand van enkele voorbeelden van Foucault zien dat het discipline-model al *binnen* het traditionele machtsmodel zelf speelt (TEU 29, p. 740). Bovendien blijft de soevereine macht ook na 1800 voortbestaan. Foucault beschouwt het publiek recht van de soevereiniteit en

de veelvormige mechanika van de disciplines als de 'twee absoluut konstituerende bestanddelen van de algemene machtsmechanismen in onze maatschappij' (ibidem, p. 586). De rechtsregels en procedures van de wet zijn niet verdwenen, ze worden door de gedragsregels en procedures van de normalisering 'gekolonialiseerd', hetgeen volgens Foucault heel goed geïllustreerd kan worden aan de algemene medikalisering van het gedrag; een opvatting die o.i. verwant is met Habermas' denkbeelden over de 'therapeutokratie'. Men doet misschien het meest recht aan Foucault wanneer men het zo voorstelt dat in de loop van de moderne geschiedenis het gewicht van de ene machtsvorm naar de andere verschoven is, met 1800 als kritiekpunt, waarop de balans is omgeslagen.

Daar komt in de derde plaats bij dat Habermas' koloniserings-these geenszins de periode na W.O.II betreft, zoals Laermans beweert, maar een veel langere periode bestrijkt: de kolonisering van de leefwereld treedt al op vanaf het ontstaan van een kapitalistische markteconomie en een daaraan komplementaire staatsburokratie. Habermas onderscheidt om precies te zijn vier stadia in dit proces (vgl. TdKH, dl II, p. 524-531). Wij hebben ons in ons artikel gekoncentreerd op het vierde en voorlopig laatste stadium: de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, omdat het ons om een voorbeeld ging. Wel is het zo dat de voorafgaande stadia door Habermas slechts zeer schetsmatig zijn geanalyseerd en dat bij Foucault een veel grotere rijkdom aan historische details te vinden is dan bij Habermas, hetgeen vooral het latere werk van Foucault ook veel toegankelijker maakt. Maar wij zien niet in waarom deze relatief open plekken bij Habermas niet met historische materiaal gevuld zouden kunnen worden, juist ook in aansluiting op de analyses van Foucault. Van principiële verschillen is hier helemaal geen sprake.

ad c) en d). De belangrijkste argumenten die Laermans naar voren brengt betreffen de verschillen tussen de machtsconcepties van beide auteurs en de daaruit voortvloeiende verschillen tussen de disciplinerings-these en Habermas' analyse van koloniseringsprocessen. De kern van Laermans argumentatie houdt in dat Habermas macht identificeert met politieke macht, die met juridische en bureaucratiese middelen wordt uitgeoefend, terwijl bij Foucault de macht de hele maatschappij doortrekt: hij identificeert 'het politieke' tendentieel met 'het sociale'. Laermans verwijst hier duidelijk naar Foucaults latere werk, waarin macht geanalyseerd wordt vanuit de technieken, tactieken en trajekten van de disciplines die in de vroeg-negentiende eeuwse gevangenissen, asiels, werkplaatsen en scholen beproefd en geperfectioneerd werden. De verspreide en heterogene disciplinerings- en normaliseringstechnieken op mikronivo vormden a.h.w. de voedingsbodem voor de strategieën en dispositieven op meso- resp. makronivo - zó zou Foucaults machtsanalyse heel beknopt samengevat kunnen worden. Tussen

de lokale technieken en taktieken en de globale strategieën en dispositieven bestaan markante verschillen: de lokale technieken en taktieken zijn 'praatziek' en worden gekenmerkt door een hoge mate van instabiliteit, terwijl de globale strategieën en dispositieven juist 'stom' en stabiel zijn: ze kunnen niet langer worden afgeleid uit de wil of wens van individuen of groepen en bezitten bovendien de nodige consistentie en coherentie, ondanks de diversiteit van oorsprong en status (privaat, publiek of hybride tussenvormen) van de disciplines, waaruit ze voortkomen.

Het grote winstpunt van deze analyse is dat ze korte metten maakt met het etatisme en economisme van veel machtstheorieën, zonder overigens te ontaarden in ontkenning of miskenning van het bestaan en de betekenis van staat en markt, van bureaucratiserings- en monetariseringsprocessen, zoals dat bij veel navolgers van Foucault het geval is (zie ook het nawoord van Foucault bij de recente studie van Dreyfus en Rabinow, 1982, p. 224). Hierdoor maakt ze de blik vrij voor een hele reeks van fenomenen die tot dan toe niet of slechts vertroebeld door sociale wetenschappers en filosofen werden waargenomen. Maar dezelfde verschijnselen nemen, vanuit een andere invalshoek gezien, ook in Habermas' perspektief een centrale plaats in. Wat Laermans over Habermas' machtstheorie beweert is dan ook niet meer dan een karikatuur. Zijn analyse van het functioneren van macht als medium vormt namelijk slechts de helft van het verhaal. De andere helft betreft de vervorming van alledaagse communicatieve processen onder invloed van de nog steeds bestaande klassenverhoudingen. De aard van deze vervorming komt structureel overeen met de manier waarop Foucault disciplinerend en normaliserend analyseert. Uitgedrukt in Habermas' terminologie gaat het om het domineren van de objectiverende boven de performatieve houding, om het verbrekken van een vrij verkeer tussen een objectiverende, normatieve en expressieve instelling en om een verdingelijking van de interactie. Zelfs een oppervlakkige lezing van Foucaults analyse van disciplineringsmechanismen maakt al zichtbaar welke centrale rol daarin wordt gespeeld door begrippen als 'objectivering', 'machines', 'economieën', 'formalisering', enzovoorts. Het is dan ook geen wonder dat Habermas zelf in een interview met Angelo Bolaffi in het Italiaanse kommunistiese weekblad 'Rinascita' uit 1978 stelt dat Foucault met zijn machtsanalyses op mikronivo een thematiek heeft aangesneden die onmiddellijk aansluit bij zijn eigen onderzoeksterrein. Habermas is er zelfs van overtuigd dat hij met zijn eigen analyse van systematies vervormde communicatie iets soortgelijks zou kunnen bereiken als Foucault met zijn discours- en machtsanalyse.

Deze overeenkomst, die uiteraard nadere uitwerking behoeft, neemt echter niet weg dat er in hun machtsanalyse, afgezien van de aan/afwezigheid van het onderscheid systeem-leefwereld,

een belangrijk verschil bestaat, waar Laermans terecht op wijst: Foucault benadrukt zeer sterk de *produktiviteit* van de macht, terwijl Habermas in het kader van zijn koloniseringsanalyse vooral het *vervormende* karakter benadrukt dat het domineren van de objektiverende houding met betrekking tot kommunikatieve processen kenmerkt. Op dit punt kan Habermas' onderneming ons inziens op vruchtbare wijze worden gekorrigeerd met behulp van Foucault. Datgene wat Habermas als een pathologische toestand beschrijft, wordt bij Foucault juist geanalyseerd als een stabiele situatie, als een toestand van ge-disciplineerde normaliteit. Hoewel Foucault daarmee de principiële betekenis van het verzet dat vanuit de leefwereld wordt geboden onderbelicht, is deze benadrukking van het produktieve karakter dat de macht kenmerkt in principe een belangrijke korrektie op Habermas. Die zou misschien nader uitgewerkt zou kunnen worden door Habermas' aanname dat de rationalisering van de leefwereld in moderne maatschappijen al voltooid is te vervangen door de meer bij Foucault aansluitende diagnose dat juist ook de alledaagse communicatie in de leefwereld van moderne maatschappijen, laat staan in de overgangsgebieden tussen systeem en leefwereld, gekenmerkt wordt door structureel geweld, dat een stabiliserend en produktief karakter heeft. Zo zouden Habermas' analyse van monetariserings- en bureaucratiseringsprocessen op vruchtbare wijze verbonden kunnen worden met Foucaults analyse van normaliserings- en disciplineringsstrategieën en kunnen misschien de sterke punten van beide denkers met elkaar gekombineerd worden.

Dat is voorlopig niet meer dan een programma, waaraan nog veel haken en ogen zitten, o.a. de verhouding tussen de globale klassenverhoudingen bij Habermas en de lokale disciplineren en normalisering bij Foucault. Wanneer dat de boodschap is die Laermans wil brengen kunnen wij hem van harte onderschrijven. Maar dit programma lijkt ons van groot belang voor de toekomst van de kritiese maatschappijtheorie en moet daarom niet bij voorbaat geblokkeerd worden door Kuhnianse verbodsborden en gekonstrueerde 'onoverbrugbare' tegenstellingen.

Literatuur

- M. Foucault: *Surveiller et punir*, Paris, 1975.
Idem: Twee typen macht. Kollege van 14 januari 1976. In: TEU 29 (1981), pp. 573-588.
Idem: *The Subject and Power*. In: H.L. Dreyfus & P. Rabinow: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Brighton, 1982, pp. 208-227.
J. Habermas: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt a/M, 1976.

(zie verder pagina 84)

- Kafka, Franz, Het proces, *in*: Verzameld Werk, Amsterdam 1981: 9-177.
- Kripke, Saul A., Wittgenstein on Rules and Private Language, Oxford 1982.
- Laclau, Ernesto, Discours, hegemonie en politiek, *in*: Krisis 15, 1984: 46-61.
- MacCabe, Colin, On discourse, *in*: Economy and Society 8, 1979: 279-307.
- Mauro, Tullio de, Une introduction à la sémantique, Paris 1969.
- Mooij, Antoine, Taal en verlangen, Meppel 1979.
- Morley, Dave, Texts, readers, subjects, *in*: Culture, Media, Language, London etc. 1980: 163-173.
- Pêcheux, Michel, Language, Semantics and Ideology, Stating the Obvious, London/Basingstoke 1982 (Les vérités de La Palice 1975).
- Saussure, Ferdinand de, Cours de linguistique générale, éd.crit., Paris 1979.
- Vološinov, Valentin N., Marxismus und Sprachphilosophie, Frankfurt/M usw. 1975.
- Woods, Roger, Discourse analysis: the work of Michel Pêcheux, *in*: Ideology and Consciousness 2, 1977: 57-79.
- Zima, Peter V., Textsoziologie, Stuttgart 1980.

(vervolg van pagina 93)

- J. Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns, 2 delen, Frankfurt a/M, 1981.
- Idem: Interview met Angelo Bolaffi. In: Kleine Politische Schriften (I-IV), pp. 491-511.
- J. Keulartz en H. Kunneman: Disciplineren en bevrijding in Habermas' maatschappijtheorie. In: Krisis 12 (1983), pp. 28-54.
- M. Karskens: Foucault en de klassieke machtstheorie. In: TEU 29 (1981), pp. 706-747.
- R. Laermans: Foucault en Habermas. Een kritiek op de integratiepoging van Keulartz en Kunneman. In: Krisis 15 (1984), pp. 86-92.
- H. Radder: De materiële realisering van wetenschap, Amsterdam, 1984.